

Syrly toslamalaryň pidalary: Egilen baş kesilenokmy?

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Syrly toslamalaryň pidalary: Egilen baş kesilenokmy? ►3: EGILEN BAŞ KESILENOKMY?

Ilki göz astyna alnanlaryň biri Berdiýewleriň maşgalasy boldy – kakalary Emir aga bilen onuň ogullary Kakajan, Bekki hem-de Bapby. Olary «aýyplaýan materiallar» geregindenem köpdü. Ýöne ol materiallaryň geregi ýok diýseňem boljakdy. Sebäbi ilki DSU, soňra IIHK olaryň ädimini sanap, ahyrynam tussag edip, özlери sud edipdiler, öz çykaran hökümlerinem özlери ýerine ýetiripdiler. Yetmiş ýaşyny dolduryp segseniň ujundan gädip ugran maryly Emir Hajy Berdiýew diýilýän baýy DSU-nyň operatiw işgärleri oňat tanaýardylar. Baryp-ha birinji jahan urşy döwründe Türkiýä kömek bermek üçin harajat toplaýandyklary üçin Russiýada musulmanlar tussag edilip başlan döwürlerinde bu ýerdäki Rus-Aziýa bankynyň çinownigi Emir Berdiýew hem tussag edilipdi. Sebäbi bu bank Döwlet Dumasynyň milli toparynyň musulman fraksiýasyna degişlidi.

Emir azatlyga çykanda boýny syrtmakly çykypdy, ol öz ogly Kakajan bilen milli azat ediş hereketine ýolbaşçylyk edýän tanyml adamlar barada patyşa Russiýasynyň düzgün goraýjylaryna habar bermelidi. Ýöne welin, E. Berdiýewiň basybalyjylyk meýli bolan iňlislere hem-de öňki Zakaspi häkimligine, esasanam akgwardiýaçylar goşunyň generalh Oraz Serdara uly hormat goýýandygy hiç kim üçin gizlin zat däldi.

Şu agzalan bahanalar esasynda «sosial taýdan howply» diýlip ol DSU tarapyndan tussag edilip, üç ýyl möhlet bilen sürgün edilipdi hem-de graždanlyk hukugyndan kesilipdi. Jemgyýetiň täzeke düzgün goraýjylaryna öňki berlen jezalar az göründi, olar ony aýyplap ýene-de tussag edipdiler. Olaryň bahana arap ony ýene-de tussag etmekleri dogrumy ýa-da birnäçe toslama aýyplar ýüklenilip tutulypmy, ol barada aýratyn gürrüň etmek

gerek. Ýöne şol döwürde her bir adama ömrüniň geçen günleri üçin jogap bermek rewolýusion moralyň kada-kanuny laýyk gelmeýär diýlip hasap edilýärdi. Bu waka bir çeper filmdäki daýhanyň: «Aklar gelip talaýarlar, gyzyllar gelip talaýarlar, daýhanlar näme etmeli?» diýýän sözlerini ýadyňyza düşürýändir. Diýmek, daýhan olaryň ikisine-de iýmit bolmaly-da. E. Berdiýew hem şol daýhanlaryň gününe düşen adamlaryň biri, patyşa Russiýasy hem onuň arkasyndan sypamandy, bolşewikler gelenden soň hem rehim-şepagata ýüzi düşmändi. Oňa patyşa Russiýasy hem Sowetler hem jeza beripdi.

E. Berdiýew Mekgä zyýarata gidip, hajy bolup gelenligi üçinem jogap bermeli bolupdy. Sebäbi hajy bolup gelenleri ýiti gözli ýer ýüzünden habardat organ işgärleri rewolýusiýanyň ganymlaryny hasap edýärler. Onuň 1918-nji ýylda Oraz Serdaryň ýanyna resmi wizit bilen baryp, Türkiýe soltanyndan Türkmenistana özbaşdaklyk gazanmaga hossarlyk etmegini haýyş etmek üçin özüni Türkiýä delegat edip ibermegini haýyş etmegi olaryň çaklamalarynyň dogrudygyna güwä geçýärdi. Emma rus ýoluna giden general göwnemän türkmenleriň ruslardan aýrylyp gitmeginde hiç hili many ýokdugyny aýdypdy. [1]

1918-nji ýylyň ahyrlarynda, ýagny Zakaspide akwardiýaçylar öz häkimligini ýöredip başlanda Emir Hajy ýanyna Akga Amanow bilen Mämmed Lezgini alyp Türkmenistanyň Türkiýä birikdirilmegini haýyş etmek üçin gidipdi. Mahabatly kabulhanada ol türkmen topragyna hökümdar edilip özüniň ýa-da ogullarynyň belleniilmegini hem ýüzleklik edip durman gazanyp bilipdi. [2]

Emiriň ogullaryny hem köp etmişlerde aýyplaýardylar, yüklenilýän aýyplaryň esasalarynyň biri hem kakalarynyň uly mülkdar hem-de senagat eýesi bolanlygydy. Kaka diýilýän saýlanylyp alynýan zat däl, ol kakalygyna-da galýar. Emiriň ogullary kakalarynyň güýçli urgulara döz gelip bilmejegine gözleri ýetik bolany sebäpli oňa yüklenilýän aýyplaryň agramyny öz üstlerine alanlaryny kem görenokdylar. Bu ýagdaý bolsa derňew işini alyp barýanlaryň göwnünden turýardy, olaryň işini ýeňilleşdirýärdi, olara oňden taýýarlap goýan ugurlary bilen gitmäge päsgel bermeýärdi.

Olaryň iň uly doganlary Bapby göwnaýyk adam bolansoň, hiç zady gizlemän, bolşy-bolşy aýdýardy: Ol dogrudanam, «Dokuzlar» diýen söwda kompaniýasyny açypdy. Diňe şonuň özi hem onuň «Dokuzlar» söwda kompaniýasynyň perdesine dulanyp «jenaýatçylykly pikirleri ýaýradýandygyny» subut etmek üçin uly tutaryk bolupdy. Kakajan bilen Bekgini tussag etmek üçin-ä ýapyşalga diýseň köpdi. Sebäbi olaryň ikisem akgwardiýaýylaryň Zakaspi häkimiýetiniň agzalary bolupdy. Bekki hatda sowetler döwründe azyk söwdasy ministriniň wezipesinde işläp ýörkä-de Türkmenistanda buržuaz demokratik döwlet gurluşygynyň tarapdarydygyny aç-açan aýdýardy.[3]

Ol Peterburgda ýokary bilim alyp gelipdi. Bilim we gözüetim babatda ol öz töweregindäki adamlardan mese-mälim saýlanýardy. Ol mekdeplere we döwlet apparatyna rus diliniň aralaşyp, ruslaşma howpunyň ýüze çykmagyndan howatyr edýändigini gös-göni aýdýardy. Bekki patyşa Russiýasynyň alyp barýan syýasatyny berk tankyt edýärdi. Sebäbi ol Oktýabr rewolýusiýasyndan soň türkmenlere edýän zulumyny hut öz gözi bilen görüpdi. Bu ýagdaý barada gürrüň edeninde ol «türkmen zenanlary öz çagalaryny «ors gelýär» diýip gorkuzardy» diýýärdi.[4]

Emiriň Kakajan diýen ogly hem ýöne adam bolmandyr. Fewral rewolýusiýasyndan hem ozal Peterburg uniwersitetiniň ýuridiki fakultetinde Mustafa Çokaýew bilen okaýan wagty (Çokaýew ol wagtlar Döwlet Dumasynyň musulman fraksiýasynyň garamagyndaky musulman talyplar toparynyň sekretarydy) onuň kömekçisi hökmünde Türkiýä kömek bolsun diýlip haýyr-sahawat üçin berilýän zatlary toplamaga oňa kömek edipdir. Ol döwürde Peterburgda ýa-da Moskwada okaýan türkmen talyplary gazaklaryň, gyrgyzlaryň talyplary bilen birigip, diňe bir germanlara we türklere kömek üçin zat toplaman, eýsem olar rus patyşalygyny agdaryp, buržuaz demokratik respublikany dikeltmegi hem öz önlerinde wezipe edip goýýardylar.[5]

Bulardan başga-da doganlary 1919-njy ýylda Ashabada gelen M.Çokaýew hem-de 26 Baku komissarlary Garagumda atylyp öldürilenden soň ýanynda material toplamak üçin bu ýere gelen çepçi eser Wadim Çaýkin bilen ýakyn aragatnaşyklarynyň bardygyny

barada hem aýyplaýardylar. W.Çaýkiniň komissarlara jeza berlişi barada ýazan kitaby 1922-nji ýylda çap edilipdi. Kakajanyň okaýan döwründe ýoldaşy Zaky Walidow (Zeki Welidi Togan) bilen musulman toparyna goşulmagynda hem jenaýat bar diýip tapýardylar. Kakajanyň ol ýoldaşy köp wakalary başyndan geçiren adamdy. Ol Kolçagyň goşunynda gulluk edipdi, soňra sowetleriň tarapyna geçip, başgyrtlaryň bölümine birigip Petrogrady Ýudeniçden gorapdy, ondan soň bolsa, ol öz pikirdeşi, bir döwüm çöregi böleşip iýen dosty Mustafa Çokaýewiň tarapyng tutmak üçin fergana basmaçylaryna ýolbaşçylyk edipdi. Türküstan Respublikasynyň häkimiýeti basmaçylar hereketinu derbi-dagyn edenden soň, ol herekete gatnaşan ýönekeý, sada adamlar tussag edilmän azatlyk berlipdi. Ýagdaý şeýle bolansoň Zaky Walidow RK (b) MK-nyň Orta Aziýa býurosynyň şol wagtky ýolbaşçysy Ý. Rudzutak bilen gepleşik geçirip, basmaçylar hereketiniň ýolbaşçylaryny hem azatlyga çykaryp, olara hiç zat diýilmän arkaýyn gezmegine kepil geçmegi haýyş edipdi. Emma ol onuň teklibini kabul etmän, basmaçylaryň ýolbaşçylaryna hiç hili ýeňillikleriň» berilmejekdigini aýdypdy. Şondan soň Zaky Walidow ýurtdan çykyp gitmegi ýüregine düwüpdi.

1922-nji ýylda ol Mara, Emir Berdiýewiň öýüne gelipdi, şol ýerde hem aýry-aýry türkmen intelligentleri bilen duşuşypdy. Berdi Kerbabaýew hem ony şol ýerde ömründe ýekeje gezek görüpdi. Aradan köp wagt geçmänkä Kakajan özüniň köne ýoldaşyna serhetden aşmaga kömek beripdi. Çaklamalara görä, ol daşary ýurtda musulman merkezini döredip, ol merkez hem Türkmenistandaky rewolýusiýa garşy göreşýän milli gurama ýolbaşçylyk etmelimiş.[6]

Kakajan Berdiýewe 20-nji ýyllaryň başlarynda atanlykda bolan bir wakany hem bilkastlaýyn edilen jenaýat hökmünde ýöňkäpdiler. Ol kakasynyň öýünde naganyny süpürip otyrka, atanlykda atylyp, Egrigüzer oba sowetiniň başlygy Rahym Molla Gurban ogluna degip, onuň ölmegine sebäp bolupdy. Ol uzak wagtlap ölen adamyň hununy töläpdi. Derňew geçirilende bolsa, ol gussaly waka atanlykda bolan zat däl-de, Sowet häkimiýetiniň wekili erbet niýet bilen öldürildi

diýilýärdi.[7]

Bu faktlar adamy garalamak üçin ýeterlikdi, ýöne ol faktlar diňe operatiw işgärleriň aňynda döräpdi. Eger şol fakty tutaryk edinmeseň, onda düýbünden döremedik bolşewiklere garşy göreşýän gizlin guramanyň ýolbaşçysy diýip ony aýyplamaga hiç hili esas ýokdy. Derňew işini alyp barýanlar bu hakykaty oňat bilýän bolsalaram, öz «abraýlaryny» saklamak üçin her edip, hesip edip, alyp barýan işleriniň dogrudygyny subut etjek bolýardylar.

Ýöne welin şu günlere çenli şol döwürde gizlin guramanyň bolmandygy barada aç-açan aýdylanokdy. Ol ýorulmadyk matal ýaly bolup galmagyny dowam edýärdi. Kakajan Berdiýewden ilkinji gezek sorag edenlerinde, ol baryp 1926-njy ýyldan bäri rewolýusiýa garşy gizlin guramany döretjek bolandygyny, emma ol guramanyň hataryna çeker ýaly adam gözläp, doly bir ýyl gözleg işini geçirendigi barada ilki dilden, soňundan hat üsti bilen aýdypdy. [8]

Kakajan Berdiýewiň aýdan bu sözlerinde şahalaryny giňden ýaýradan, başlerçe, onlarça filiallary bolup, olaryň hemmesi ýolbaşçylyk edýän, görkezmeler berýän Merkezi Komiteti bolan «TA» atly gizlin gurama barada hem dil ujundan agzalyp geçilýärdi. Bulardanam başga, ol hut öz eli bilen ýazan görkezmesinde birnäçe ýoldaşlaryna hem-de hut öz mähriban doganlaryna töhmet atýardy.

K.Berdiýewiň durmuş akymyna bap gelmeýän gussaly görkezmeler bermegine näme sebäp bolduka? Belki, agzyna salynýan sözlere «dogry» diýse, bu çolaşdyrylan kelepden uç taparyn öýdendir, belki-de egilen baş kesilmeýär diýen sada pikire ten berendir?Aradan köp wagt geçmänkä başyna düşen aljyraňňy ýagdaýdan aýňalan ýaly bolup, derňew işini alyp barýan Lewşine hat üsti bilen şeýle habar beripdi:

«1932-nji ýylyň 29-njy fewralynda meniň Dimentmana beren maglumatlarymy siz ýazypdyňyz, men şol ýazylan maglumatlaryň ýazylyşynam, ondaky ündelýän manylaram dogry däl diýip hasap edýärim».

Ýene iki hepdeden, ýagny şol ýylyň 19-njy martynda mundan ozal beren maglumatlarynyň hemmesime düýpgöter garşy bolup:

«Meniň bar diýip maglumat beren guramam düýbünden ýokdy... Ol diňe meniň hyýalymda bardy» [9] diýýärdi. Soňky geçirilen soraglarda bolsa ol:

«Guramanyň neneňsi döredilýändigini «Prompartiýa» atly syýasy gurama barada metbugatda okadym. Gurama döretmek baradaky pikir... Kalbymda gopýan çäksiz howsalanyň önümi bolmagy ahmaldy»[10] diýipdi.

K.Berdiýewiň derňew wagty aýdan beýleki zatlary toslanylyp tapylan nädogry aýyplamalar esasynda bikanun tussag edilen adama edilýän zulumlara garşy gönükdirilýärdi.

K.Berdiýewiň derňew wagty aýdan beýleki zatlary toslanylyp tapylan nädogry aýyplamalar esasynda bikanun tussag edilen adama edilýän zulumlara garşy gönükdirilýärdi.

Sorag edilen protokolda K.Berdiýew: «Tussag etmeklik üçin delil gözlenilip, kerwen gatnawy barada aýdylýanlaram, umuman, ähli aýdylýan zatlaram ýalan, toslama. Gurama üçin iňlis razweja gullugyndab köp pul alnandygy barada aýdylýanlaram ýalan. Olar: «Näçe pul aldyňyz?» diýip soranlarynda, meniň gaharym gelip, gaty kän pul alandygymyz hakda aýdypdym. Ýöne näçedigini aýdanym ýadyma düşenok» diýip ýazypdyr.

Şol soragda K.Berdiýew ozal birnäçe ýoldaşyna hem töhmet atandygyny boýnuna alyp, K.Böriýew barada bolsa: «Böriýew partiýanyň ideýasyna wepaly, diýseň işjeň kommunistdir» diýýärdi.

K.Berdiýew ýurist bolansoň, özüne ýöňkelýän toslama aýyplary boýnuna goýmak üçin düşünje derejesi çäkli bolan operativ işgärleriň ulanyan ýöntem, gülkünç usullaryny paş edýärdi.

Öz işine diýseň hyjuwly ýapyşýan Lewşin özleriniň toslama topragyndan ýasan «TA» guramanyň hakykatdan-da bardygy barada K.Berdiýewe aýtdyrjak bolup diýseň jan edýärdi. Eger ol ony oňa aýtdyryp bilse, toslama guramanyň açylyp barýan sepleri suwaljakdy. Hyýaly zadyň hakyky ýeňşi boljakdy.

Agzyna tutulyp berilýän ýalan sözleri aýtmagy namys bilip geplemän oturanlaryň ýagdaýy has kyndy. Onuň şeýledigini Şewki Bektöre bilen K.Berdiýew ýüzleşdirilen wagtynda düzülen dokumentden kesgitlemek boljakdy. Şewki Bektöre (bu adam barada ýene gürrüň ediler) «Rewolýusiýa garşy guramanyň»

bardygy barada diýseň ynamly aýdýardy, ol guramany hem-de onuň ýüzüne aldaw perdesini çeken ýolbaşçylaryny «paş» etmek üçin tutanýerlilik we erjellik görkezýärdi.

Bektöre K.Berdiýewe sorag berip beren soragyna-da kesgitli jogap berilmegini talap edýärdi. Derňewçi Dimentman bolsa Bektöräniň tarapyny tutup, K.Berdiýewi sykaja salýardy. Ol: «Bektöräniň berýän sowallary onuň berýän maglumatlarynyň dogrudygyna kepil geçýärmä ýa-da ýok?» diýip gyssaýardy. K.Berdiýew bolsa: «ol adam aklyndan azaşypdyr» diýip jogap gaýtarýardy. Aljyraňňylyga düşen Şewki Bektörä ýene-de derňewçi Dimentman kömege ýetişýärdi. Ol esasan bölümiň naçalnigi bolany üçin ilki badalar K.Berdiýewiň «TA» guramasynyň bardygy, onuň Eýrandaky we Angliýadaky guramalar bilen aragatnaşyk saklandygy, olardan pul alandygy barada onuň ozal aýdanlaryny ýatladyp, jogap bermek üçin onuň aýtmaly sözlerini agzyna salýardy.

Emma K.Berdiýew öz diýeninde berk durup: «Ol wagtlar hiç bir kada-kanuna sygmaýan edilen elhençlikler zerarly haýýatym göçüp, akyl-huşdan jyda düşüpdim. Ol garabasmamyka diýipdim. Indi bolsa onuň hakykatdygyna gözüm ýetdi. Häzir meniň ýagdaýym oňat, akyl-huşum ýerinde, şonuň üçin hem ýalan sözläp biljek däl» diýýärdi. Indi öz naçalnigine goldaw bermek üçin derňewçi Durow ara sokulypdy: «Mary we Tejen sebitlerinde basmaçylar hereketini taýýarlamak işiniň özüňize tabşyrylandygyny hut özüňiz aýdypdyňyz ahyryn».

K.Berdiýew şol bir durkuny üýtgetmän: «Dogry, men ony aýdypdym. Ýöne ol wagtlar meniň kelläm ýerinde däl» diýip jogap berýär. «Näme üçin siziň şu wagtky berýän görkezmeleriňi Bektöräniň berýän görkezmesine ters gelýär. Ozal bolsa siziň berýän görkezmeleriňiz onuň berýän görkezmesi bilen bap gelýärdi. Sebäbi näme?»»Sebäbi ol wagtlar meniň kelläm ýerinde däl, häzirki wagtda bolsa, onuň kellesi ýerinde däl. Onsoň ähtimallyk teoriýasy esasynda ol ikisi bap gelmeli-dä»[11] diýip, K.Berdiýew jogap berýärdi. Ýöňkelýän aýyplar näçe elhenç hem-de hakykatdan uzakda bolsa-da, K.Berdiýewe olary ýuwutmakdan başga alaç yokdy. Onsoň ol «Prompartiýa» guramasy barada howaýy gürrüň berşi ýaly, hiç ýerde bolmadyk «TA»

guramasynyň bardygy, onuň DSU-nyň operatiw işgärleriniň garşysyna terrorlyk işini alyp barýandygy, häzirki döwürde bolsa, hamana diýersiň, Türkmenistanyň DSU-nyň naçalnigi Karuskiniň janyna kast etmegi niýetine düwendigi barada aýdypdy. D. I. Dimentman Orta Aziýa harby okrugynyň 4-nji bölüminiň naçalnigi hem-de Orta Aziýa DSU-nyň ygtyýarly wekilidi. Ol öz kärdeşleriniň arasynda geplemeýänlere dil bitirmekde ýakasyny tanadan adamdy. Birnäçe dişlere döwdürmeýän daş ýaly «şänikleri» hem ol döwüp bilýärdi. Tussag edilen adamlary tabyn etmekde bu ýakasy gaýyşly adamyň nähili usullary ulanýandygyny bu wagt aýtmak aňsat däl, ýöne onuň sorag eden adamlarynyň hemmesi diýen ýaly ýöňkelyän aýyplary «boýunlaryna alýardylar», soňra bolsa onuň guran duzagyna düşýärdiler. Ol hatda doganlar Berdiýewleri we S. Öwezbaýewi hem gürledip bilipdi. Ýogsa ol adamlar özlerin erk edip bilýän hem akylly hem-de ýuridiki taýdan sowatly adamlar ahyryn. Dimentmanyň sorag eden adamlarynyň köpüsi derňewçi üýtgap, başga bir derňewçi sorag eden mahalynda öňki beren maglumatlaryna aýgytly görnüşde garşy çykýardylar. Belki, ol bendeleriň ozal sorag edilen wagty diňe her hili usullar bilen tenleri, her hili sözler bilen ýürekleri köýdürilmän, eýsem olaryň akyl-huşuna täsir edýän serişdeleriň hem ulanylan bolmagy ahmaldy. Ýol näçe uzagam bolsa, ahyryn ol bir ýere baryp direýär. Men Dimentman bilen onuň şägirdi Zagwozdiniň ahyryn almytlaryny alandyklaryny öňünden aýdasym gelýär. Olara «derňew işlerini geçirenlerinde kanuna sygmaýan usullary ulanandyklary hem-de jenaýat işinde galplyk edendikleri» üçin jeza berlipdi.[12]

Dimentman towguna tok diýler öýtmeýän wagty, ýagny «Şöhraty ýetjek derejesine ýeten wagty özdiýenli, gaýduwsyz Bekki Berdiýewiň ýöňkelyän aýyplary boýnuna almagyny gazanypdy. Hamana diýersiň, ol 1922-nji ýylda bári Zaki Walidowyň ýolbaşçylyk eden Daşkentdäki rewolýusiýa garşy gurama bilen aragatnaşyk saklaýandygyny aýdanmyş. Bekki edil öz dogany Kakajanyň aýdanlaryny «meýletinlikde» gaýtalaýardy. Dimentman iki dogany biri-birine öjükdirmek üçin haýynlykly hiläni ulanmagy niýet edinip, hut şol wagt boýun alýan zatlaryny

ýazmaça beýan etmegi talap edýärdi. Bekki bolsa öz goly bilen: «Men Zaki Walidow daşary ýurda gideninden soň Orta Aziýa möçberinde rewolýusiýa garşy iş alyp barýan «Milli Ittihat» partiýasyna ýolbaşçylyk edip, onuň alyp baran işini dowam edendigimi tassyklaýaryn» diýip ýazypdyr. Hatyň ýazylyşyndan hem-de jümläniň düzülişinden ony B.Berdiýewiň özi pikirlenip ýazman, kesesinden aýdylan sözler esasynda ýazylandygyny aňmak kyn däl. Bekki Berdiýew şol haty ýazanyndan soň özüniň ýadandygyny aýdyp, «ýene şonuň ýaly maglumatlary almak üçin» ediljek soragy iki gün yza tesdirilmegini haýyş edipdi.

Onuň beýle haýyş etmegine näme sebäp bolduka? Bekki Berdiýewiň mundan beýläk sowala jogap bermäge mejaly bolmansoň, onuň özüni dürsemegine wagt bermek üçin Dimentmanyň tapan hilesimikä? Ýa-da Bekki Berdiýew şeýle ýaramaz ýagdaýa düşüp, diý diýilen zatlary diýip, et diýilen zatlary edip duraryn öýdüp, az wagtlyk hem bolsa, özüni saklamak üçin haýyş etdimikä? Belki-de Bekki şonuň ýaly mojuk toslamany hakykatda bolan zat diýip ýazmaça boýun alanlygy üçin onuň haýyşy kabul edilendir? Eger Dimentmanyň iki günden ýene birnäçe maglumatlary aljakdygyna gözi ýetip duran bolsa, Bekkiden ýazmaça maglumat aljak bolup azara galmazdy. Şol soragda onuň Bekki Berdiýewiň garşysyna kada-kanuna laýyk gelmeýän usuly ulanan bolmagy ahmaldyr. Sebäbi ýene iki günden ondan maglumat alyp biljekdigine onda doly ynam bolmaly däl.

Ýagdaý onuň çen tutuşy ýaly bolupdy. Soňky gezek B.Berdiýew soraga çagyrylanda ol: «Meniň «Milli Ittihat» atly rewolýusiýa garşy gurama galtaşýan ýerim barada şu zatlary aýdyp bilerin. Eger ol guramanyň ozalky ýolbaşçysy Zaki Walidow bilen gürleşenim hem-de onuň serhetden aşmagyna hemaýat berenim üçin men öz-özünden ol guramanyň agzasy hasap edilýän bolsam, onda maňa ol guramanyň agzasy diýip bolar. Ýöne men ol guramanyň ustawy hem-de programmasy bilen tanyş däl... Onsoň 1924-nji ýyldan bäri ol gurama bilen hiç hili baglanyşygym ýok... Türkmenistanda rewolýusiýa garşy resmileşdirilen guramanyň bardygyny men bilemok» [13] diýýär.

B.Berdiýewden edilen soragyň stenogrammasyndan çen tutsaň, görer göze, iki adamyň asuda gürrüňi ýaly bolup görünýärdi.

Derňew işini alyp barýan Lewşin soragy iki sany deň derejedäki adamyň gürrüňi ýaly parahat we asuda alyp barýardy. Ýöne ol ýagdaý, dogrudanam, görer göze şeýledi. Stenogrammanyň materiallaryna çuňňur aralaşsaň, düýbünden başga pikirler döreýärdi.

B.Berdiýew Orta Aziýadaky sowet respublikalary barada öz pikirini aýdanynda, ol Orta Aziýanyň Russiýa üçin, merkez üçin çig mallary öndürýän ýer bolmagyna garşy mydama çykyş edip gelýändigini mälim edýärdi. Rewolýusiýa üstün çykyp öňki düzgün üýtgän hem bolsa, öňki ýagdaý üýtgemändi, respublika pagta, ýüň, ýüpek ýaly çig mallaryň birnäçe görnüşini taýýarlaýan ýere öwrülipdi. Dogry, sowet häkimiýeti kärhanalar döredipdi. Ýöne ol kärhanalar biziň ykdysady taýdan garaşsyz bolmak ideýamyzy durmuşa geçirmek üçin ýeterlik däldi. Şonuň üçin hem türkmen halkynyň öňdebaryjy wekilleri Türkmenistanyň «syýasy, ykdysady hem-de medeni taýdan garaşsyz bolmagyny isleýärdi».[14]

Şol maksat bilen hem B.Berdiýew daşary ýurtlarda Orta Aziýada birnäçe halklaryň, şol sanda türkmen halkynyňam ýaşaýandygyny hem-de onuň syýasy we ykdysady taýdan ösüp, ýarag arkaly däl-de, aň-düşünje arkaly özbaşdaklygyny gazanmak ugrunda göreşýändigini äleme jar etmäge talwas edýändigini aýdypdy.

Derňew işini alyp barýanyň gözýetim derejesiniň çäkli bolany üçinmi ýa-da öz hünäriniň çäginde çykmazlyk maksady bilen, belli däl, ol: «Siz Soýuzyň sostawynda özbaşdaklygyny goramaga hukugy bolan şeýle millet bar, ol hem şol hukuk ugrunda göreşýär diýen düşüňjani daşary ýurtlara ýaýratjak bolansyňyz-da?» diýip, oňa düşündiriş berýärdi. «Hawa, men şol düşüňjani II Internasionalyň töweregine jemlenen ýewropa jemgyýetine ýaýratjak bolýaryn» diýip B.Berdiýew jogap berýärdi. B.Berdiýew Türkmenistan respublikasy häzirki döwürde özbaşdak döwlet däl-de, «özbaşdak döwlet bolmaga esasly döwlet» [15] diýip hasap edýärdi. Diýmek, ol 1924-nji ýylda Türkmenistanyň SSSR-iň sostawynda Türkmenistan SSR-i diýip ygylan edilmegini özbaşdak, garaşsyz döwlet diýip hasap etmändir. B.Berdiýew sosializmiň tarapdary bolupmy ýa-da bolmanmy, ony aýdyp biljek däl, ýöne şol döwürde-de biziň jemgyýetimizde sosializmiň

işini kabul edýän, emma onuň kesgitli modelini biderek zat hasaplaýan adamlar bolupdyr. B. Berdiýew hem-de onuň birnäçe döwürdeşleri ençeme meselelere, esasanam milli meselä ýokardan salgy berlişi ýaly garamaly däldi. Ol meseleler barada olaryň başgaça pikirleri bardy. Totalitar düzgüniň ýöredýän syýasaty ähli ugurlary öz penjesine gysan döwründe demokratiýa, köppartiýalylyk, özbaşdak pikir etmek diýlen düşünje jemgyýetden çetleşdirilipdi. Emma B. Berdiýew özbaşdak pikir ýöredýän adamlaryň hataryndady. Hatda ol uzak ýyllar ejir baryny çekip, lagerleriň «eşretini» iýip gelenden soň, 1956-njy ýylda derňew işini alyp barýan kommuniste şeýle diýipdi: »Ýeke-täk partiýanyň höküm sürýän sistemasynda, ýagny onuň hatarynda diňe bir hakyky kommunistler bolman, eýsem onuň hataryna diňe hususy bähbitlerini arap giren adamlaryň agdyklyk edýän ýerinde ýalynjaňlygyň we ikiýüzliligiň boljakdygyna gözüm ýetik. Şonuň ýaly ýagdaýda höküm sürýän ýeke-täk Kommunistik partiýa milli meseläni dogry çözüp bilmez. Ol döwürde (bu ýerde 20-30-njy ýyllar göz önünde tutulýar – R.E.) meniň pikirimçe, milli meseläni dogry çözmek üçin birpartiýalylyk düzgüniniň garşysynda durup, deňagramlylyk saklamaga ukyby bolan Orta Aziýada ýaşaýan halklaryň aýry-aýry demokratik guramalary gatnaşan bolsa, onda mesele dogry çözülerdi». [16]

Gozgalýan bu mesele häzirki döwürde hem öz ähmiýetini ýitirenok. Ýöne welin biziň häzirki demokratlarymyz ol meseläni, göýä diýersiň, özleri oýlap tapan ýaly öz atlaryndan öňe sürýärler. Hakykatda bolsa, ol pikir ýetmiş ýyl mundan ozal öndebaryjy türkmen intelligensiýasynyň kellesine girip, ýüreklerini ynjalykdan gaçyrypdy.

Onsoň olar öz pikirlerini amala aşyrmak üçin ýol agtarýardylar. Haýsam bolsa bir gizlin gurama döretmek barada olaryň pikir eden bolmaklary hem ahmaldy, ýöne ol hyýaly durmuşa geçirjek bolsaň, soňunyň näme bilen tamamlanjakdygyna olaryň akly ýetikdi. Ýagdaý şeýle bolansoň, olar ilki wagtlarda öz klublaryna ýygnanýardylar. Ol Aşgabadynyň Doktor köçesiniň 6-njy jaýydy, ýagny Berdi Kerbabaýewiň ýaşaýan öýüdi. Soňra bolsa döwletiň ýokary basgançagynda oturanlaryň

ygtyýar bermegi netijesinde türkmen ylmy-edebi jemgyýetini döredipdiler. Bu ylmy-edebi jemgyýetiň ýygnagyna paýtagtyň saýlama intelligensiýasy gatnaşýardy. Onda gozgalýan meseleler diýseň gyzyklydy hem-de özüne çekijidi: edebiýatdan, sungatdan, etnografiýadan başlap, durmuş, din we syýasat baradaky meseleler hem gozgalýardy. Şol döwürlerde doganlar Berdiýewler bilen S.Öwezbaýew dagy: «bolşewizmiň ömri uzak däldir, türkmenler bolşewikler bilen bir ýoldan ýöräp bilmezler» diýýärdiler. Olar onuň bilen bir ýoldan ýöremegiň öz eliň bilen öz boýnuňa ajal syrtnagyny salan bilen deň zatdygy barada çekinmän aýdýardylar. Olar toparlara bölünip, her bir topar öz ynamyny berk goraýardy. Başga birnäçeleri bolsa, haýsam bolsa bir topara ýykgyň edýärdiler. B.Berdiýew we onuň tarapdarlary bular ýaly çekeleşikler bolmaly zatdyr, çekeleşikler esasynda çyn hakykat ýüze çykýandyr diýip hasap etseler, şol jemgyýetiň beýleki toparyna aktiw gatnaşýanlaryň birnäçesi bu meselede pikirleri çapraz gelendigi üçin öz kärdeşlerinden arany daşlaşdyrýardylar. Aradan wagt geçip B.Berdiýewiň işi derňelen wagtynda bolsa, şol çekeleşmelerde aýdylan sözlere «Sowetlere garşy çykyşlar» diýlip mahabat berlipdi.

Ýagşy zadyň bolmadyk ýerinde ýaman zat bolmaz diýlişi ýaly, ýagşy niýet bilen oňat pikirler gulluk eden adamlar ýaman günlere duçar bolupdyrlar. S.Öwezbaýewe atuw berildi, doganlar Berdiýewler ömürleriniň ýigrimi ýyla golaý döwrüni ol türmeden beýleki türmä, ol lagerden beýleki lagere geçip, sersepillikde geçirmeli boldular. Berdi Kerbabaýew bir ýarym ýyl türmede oturyp gelipdi. Eger ol hem «TA»-nyň beýleki «dil düwüşen» adamlary ýaly türmede oturmaly bolan bolsa, onda türkmen edebiýatynyň meşhur epopeýasy bolan «Aýgytly ädim» romany ondan ýadygärlik galmazdy.

B.Berdiýew derňew işleri alnyp barylýan wagtda türkmen ylmy-edebi jemgyýet barada aýdanynda, ol jemgyýetiň örän oňat işler alyp barýandygyny, täze ýetişip gelýän ýaş türkmen intelligentleriniň wekilleri bolan mugallymlaryň, alymlaryň, medeniýet işgärleriniň oňa gatnaşýanlarynyň sanynyň artýandygyny, ol ýerde milli edebiýat, milli sungat, milli

syýasat barada gürrüňler edilip çekişmeler guralýandygyny, halky geljekde täze garaşsyz döwlet gurmaga taýýarlyk işleriniň alnyp barylýandygyny aç-açan aýdýardy. Olardan hem başga ol milli diliň şol döwletiň garaşsyzlygyny, özbaşdaklygyny kesgitleýän ölçegidigini, şonuň üçinem türkmen dilini diňe saklamak däl-de, ony gitdigiçe ösdürmek barada ençeme çekeleşikli gürrüňleriň geçirilendigini aýdypdy.

B.Berdiýewiň aýry-aýry ugurlar barada teoriýa häsiýetli berýän gürrüňleri Lewşiniň göwnünden turanokdy. Ol özi üçin gerek faktlary toplamak üçin gürrüňiň ugruny üýtgetjek bolýardy.

LEWŞIN : Siz rewolýusiýa garşy gurama bilen gatnaşykly bolandygyňyzy inkär edýärsiňizmi?

BERDIÝEW : Rewolýusiýa garşy guramanyň bolandygy ýa-da bolmandygy hakda iki hili pikir bar. Meniň pikirimçe, şeýle guramanyň bolan bolmagy ahmal, ýöne men ol hakda hiç zat bilemok.

LEWŞIN : Siz 1927-nji ýyla çenli Türkmenistan basylyp alyndy diýärsiňiz, şol aýdan sözleriňiz ýadyňyza düşýärmí?

BERDIÝEW : Halkyň milli aýratynlygyny saklamak babatda hiç bir iş edilmänden soň, ýurt basylyp alyndy diýip hasap edýärin.

LEWŞIN : Näme, ýurt bolşewikler tarapyndan basylyp alyndymy?

BERDIÝEW : Hawa... Siz rewolýusiýa garşy göreşýän guramalaryň, heý, biriniň üstünden bardyňyzmy?

LEWŞIN: Olar klubyň hem-de Türkmen ylmy-edebi jemgyýetinin esasynda döredilendir.

BERDIÝEW : Beýle bolsa, şol adyny tutan guramalaryňyzyň düýbünü özümiň tutandygymy boýnuma alýaryn.

LEWŞIN : Siz ol guramalaryň ösüp nähili derejä ýetendigini bilýärsiňizmi?

BERDIÝEW : Ol guramalar Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň diwarlarynyň içinde ösdürilip şol derejä ýetirilendir.

Soňra Lewşin Türkmen ylmy-edebi jemgyýetiniň rewolýusiýa garşy göreşýän milli guramadygyny subut etmäge erjellik bilen synanyşyk edýärdi. Emma B.Berdiýew düýpgöter garşy çykyp, onuň hakykatda hiç bir daýanjy bolmadyk toslamadan başga zat dældigini aýdýardy. Derňew işlerini alyp barýan Lewşin Kakajan Berdiýewiň beren maglumatlaryna salgylanyp «dil düwüşige»

gatnaşýanlaryň iňlisler bilen baglanyşygynyň bardygyny baradaky maglumatlary Bekki Berdiýewe tassyklatjak bolup, ony gyssaýardy. Emma Bekki onuň zor salmagyna garaman: «Kakajanyň näme diýenini men bilemok, ýöne iňlisler bilen gatnaşygy, baglanyşygy bar diýilmegi barypýatan toslama» diýip jogap berýärdi. «Siz aýtjak dälmi? Siz, näme, meni masgarabaza öwürjek bolýarsyňyzmy?» diýip, derňewçi azm urýardy. «Hakykatyň bar ýerinde masgarabaza öwrülmeň gerek» diýip, ol jogap berýärdi.

B.Berdiýew öz pikirinde berk durýardy. Derňewi alyp barýan Lewşiniň bolsa gitdigiçe gany gyzyň, gahar-gazaby artýardy. Ol B.Berdiýewe: «Pikir et, oňatja pikir et. Pikiri etmek üçin uzak wagt berler öýdýäňizmi?» diýip, ony gyssaýardy. Ol «Dogry, men wagtlaýyn gelen myhman» diýip, kinaýaly äheňde öwrümlü jogap gaýtarýardy. «Ýok, sen öz öýüňde» diýip, Lewşin haýasyzlyk bilen ýylgyranda B.Berdiýew özüni parahat saklap: «Eger men öz öýümde bolýan bolsam, onda meniň bedenimdäki döwür-ýenjiler tebigy tarapdan bolan bir zat diýip hasap edilerdi. Emma bu ýerde, Döwlet Syýasy Uprawleniýesiniň adamlara aýawly garaýan, rehim-şepagatyň höküm sürýän ýerinde meniň şeýle ýagdaýda oturmagym gülkünç dälmi? Men size öz eden işlerimi aýtdym, beýleki adamlaryň diýýän zatlary bolsa meniň üçin düşnüksiz»[17] diýip jogap berýärdi.

DSU-da B.Berdiýewden häli-şindi sorag edýärdiler, onuň etmejek zatlaryny boýnuna goýjak bolup, häli-şindi ony sykaja salýardylar. Ýagdaý şeýle bolsa-da, B.Berdiýewiň sada kalbyndaky umyt uçguny öçmändi. Ol her niçigem bolsa, adalatyň bardygyna ynanyardy: «hemme ýerde beýle däl, organ işgärlerinde-de adalatlysy kändir» diýip pikir edýärdi. Onuň bu ynamy akademik A.D.Saharowyň Döwlet Howpsuzlygy Komitetiniň işgärlerine ynam edişi ýalydy. Saharow hem organ işgärleri tarapyndan näçe kemsidilse-de, näçe äsgermezlik edilse-de, onda-da olaryň arasynda adamkärçilikli adamlar bolmaly diýip umyt edýärdi. Dogry, her kim öz kalbynda orun tutan pikire gulluk edýär. Elbetde, DSU-nyň hem-de DHK-nyň işgärleriniň arasynda adamkärçilikli, adalatly adamlar az bolmaly däl, ýöne, gynansagam, ol adamlaryň Berdiýewiňem, Saharowyňam

ýanyňa goýberilmedik bolmaklary ahmaldyr.

-
- [1] Şol ýerde, t 1, sah 340-344;
 - [2] Şol ýerde, t 1, sah 301-304;
 - [3] Şol ýerde, t 1, sah 35;
 - [4] Şol ýerde, t 1, sah 225;
 - [5] Şol ýerde, t 1, sah 312-313;
 - [6] Şol ýerde, t 4, sah 279, t 1, sah 212, 312, 313, Z.Walidow Türkiýede «Türkmenistanlylar jemgyýetini» döredipdi. Ol Orta Aziýadan, Demirgazyk Kawkazdan, Tatarystandan, Başgyrdystandan we Gazagystandan daşary ýurda geçenleri öz içine alýardy. Walidow daşary ýurda gidenleriň çykarýan «Täze ses» atly gazeti bilen aragatnaşyk saklap, ilki Parižde ýerleşip, soňra-da Germaniýa geçen M.Çokaýew bilen habar alşyp durýardy, M.Çokaýew uruşdan soň Türkiýä gelipdi. Stambul uniwersiteti oňa professor derejesini beripdi. Walidow bolsa Türküstanyň sosial we milli meseleleri barada gürrüň berýän birnäçe taryhy kitaplaryň awtorydyr;
 - [7] Şol ýerde, t 4, sah 279;
 - [8] Şol ýerde, t 1, 41-49;
 - [9] Şol ýerde, t 1, 41-49;
 - [10] Şol ýerde, t 3, sah 216-219 (hemme ýerde asyl nusganyň ýazylyş düzgüni saklanylýar);
 - [11] Şol ýerde, t 3, sah 236-245;
 - [12] Şol ýerde, t 1, sah 207;
 - [13] Şol ýerde, t 1, sah 377;
 - [14] Şol ýerde, t 1, sah 377;
 - [15] Şol ýerde, t 1, sah 376-379;
 - [16] Şol ýerde, t 12, sah 98;
 - [17] Şol ýerde, t 1, sah 301-304, 379-380. Taryhy makalalar